– Пані, а пані! А чи й вам так погано сидіти, як оце мені? Казав же отому іродові, Левкові: вимости добре, вибий середину, ні! А тепер, їй-бо, усі кишки перебовталися. Це ж то чоловік, слава тобі господи, дужчий та здоровший і, як-не-як, мужик, слава богу, – а то ж кобіта!.. І тендітне воно, і непризвичаєне!

Отак звичайно обертався до мене Степан, мій фурман, що не раз мені з ним їздити доводилося. Степан страх не любив їздити мовчки, а зачіпати мене вважав за найкраще саме з того, як мені сидіти. Це була неначе передмова.

Та він і справді співчував мені, бо й сам був щуплий, слабовитий. Серед усієї челяді його й за чоловіка не вважали, дражнили його "куркою".

А тая стара труська бричина однаково дошкуляла і йому. Як не мостили її сіном та соломою, як обережно не їхав Степан, а на гребельках та на узвозах усе те злазило, і йому чимало було мороки усе направити.

Не раз, не два доводилося нам із Степаном держати подорож у всяку погоду, різниця була тільки в тому, що в суху Степан лаяв Левка, що недобре налагодив бричку, лаяв і порох, що густо обсідав нас, не давав дихати, а в негоду гримав і на оконома, що мало оброку дає, і на пана, що на таких "цимбалах" пускає "сердешну кобіту" їхати в негоду, нарікав на дощ, на сонце, лаявся з вітром..

І коли розходився Степан, то тоді вже й богові не миналося.

Щоб звернути його розмову на щось інше, було посміюся йому:

– Ну що, Степане, якби тебе оце почув отець Пимен? От би покуту наклав!

– Е, що там отець Пимен! Якої ще мені покути, як оце щоденно-щочасно покутую? І од тестя, й од тещі, й од жінки… Ще цього замало: дітей, іродові баби, понавчали дулі сукати: дай, мовляв, гостинця отому сучому скарбовикові… Чи вірите? їй-богу!

Ну, от ви кажете: гріх і покута…

А який на мені гріх був, що я зроду покутую?

Що я зробив кому лихого, дитиною бувши? Тільки те, що родивсь? Та це ж я не своєю волею!

А ріс: не заробляв, не працював, не служив, не слухався? Хіба пропивав або вкрав у кого що? Ніхто того не скаже. Хіба не пристав у прийми до Ганни, як вона того хотіла? А ви ж знаєте, що то прийми: ото чоловік, наче в рощину головою впірне: радий би назад, – так і рощину на собі понесе.

То за що ж мене й бог карає, й люди карають, і ніхто не милує, – за що? А ще, кажуть, що він справедливий, милостивий, усе бачить, усе знає. Та як же він, усе те бачачи, попускає лихій годині напосістись на чоловіка?

Питав я колись у ченця в Києві (казали: праведний, пророкує), ходив колись на прощу, сповідався.

Так каже: "Це тобі, чадо, іскушеніє!"

А на мою думку: нащо б теє іскушеніє богові здалося? Адже він усе знає, не тільки те, що чоловік зробив, а й те, що зробить, навіть, що дума, думатиме й робитиме після іскушенія та й без його!

Отак хіба, сидіти на небі та зверху дивитись, як по землі, мов черви, плазують люди, та як вони корчаться, звиваються, коли по їх важко ступає лиха година. Себто йому виграшка, чи як?

І скільки разів я питав наших людей, – ти, кажуть, дурний, а хочеш розумнішим за всіх бути. Це, кажуть, не мужицьке наше діло розбирати!

А як не моє діло, то нащо ж мені бог оцю голову дав? Нащо в неї думок отаких напхав?

Од чорта? Таже ж і чорта бог сам утворив.

І то знов: навіщо богові отой чорт здався?

Нащо йому той клопіт із ним? Нащо потрібно богові, щоб над людьми, його дітьми, навік знущався отой кат рогатий?

Було слухаю-слухаю та й запитаю:

– Де це ти, Степане, отаких думок набрався? Чи це сам од себе, чи й другі твої земляки отакої ж проміж себе правлять? І чи згоджуються вони з тобою?

– Та, пані, що до себе, то од себе, а то ще й людей я запитую: є такі, що й мене розуміють, от Архип, Сергій, наприклад.

Тільки ж, як вам сказати: у мене ця думка ніколи й не засинає: точить та й точить, як той шашіль, невгаваючи. А в їх думки неначе дрімають, часом лупне очима та й знов закуняє.

А це, мабуть, од того, що всі вони ситіші од мене! – додасть з усміхом Степан, повертаючи до мене своє худе-худе гостре личко з густими

бровами, з сірими неспокійними очима та тонкими устами під ріденьким білявим вусом.

Все обличчя його, рухливе, дражливе, вся постать, тонка та нервова, одрізняли його з усієї челяді, й ті недурно сміялися, що він "не мужик, а курка, або й чорт його розбере що".

Вдома жилося Степанові погано.

Сім’я, до якої пристав Степан, була чимала: троє бабів – жінка, теща й тещина свекруха, – двоє дівчат та тесть. А тесть хоч і здоровий був, та зате ледачий та ще й п’яниця, і робити за всіх і про всіх доводилося Степанові.

Ще й парубком, кажуть, був він худорлявий, а що після 10 років у такій сім’ї, то звійся на скіпочку, усе частіше став занепадати на груди, і саме тоді, коли був не при силі робити, баби його гризли навмируще, а п’яний тесть ще й бити сікався.

Отоді Степан кидав усе й подавався кудись у службу, йому не боронили, тільки одбирали всі зароблені гроші. Степан же в службі, де годували краще й щодня не точили, починав оклигати та, як тільки легшало, більш та більш задумувався та й з людьми ділився своїми дикими думками, лякав своїми зухвалими питаннями.

Наймався він і в панів, і на заводи, й по економіях, не любив довго жити в панів і тільки що од’їдався на добрій харчі, зараз кидав.

– Нудота! – каже – їм-їм, мов той кабан, спиш аж тобі очі позапухають, а сидиш на самоті, як проклятий, ані тобі пісні, ані тобі балачки, день у день на самоті, як той сич.

– Ну, то хіба ж там нема з ким побалакати? Адже всі батюшки такі пророчисті та знаючі.

– От, дайте мені спокій з тими попами. Балакають вони з людьми солодко, поки дадуться їм у руки, а далі вже вибачай: сопе на тебе або гримає щодо хазяйства, а так собі попитати за що – шкода!

Он мене отець Пимен за мої розмови чудно так продражнив, що й сказати не можна.

– А як саме?

– Та-а!.. вольтер’янець, каже, ти чортів! Ну, що воно таке вольтер’янець? Що чортів – це я розумію, а ото таке чудне… Та прикро, як ще всяка темнота тебе дражнить отак!

Служив не раз Степан і на заводі, на сахарні, та тільки недовго видержував у ряду з тими здоровалями, а ще до того й не любив, що там люди не люди, а немов тобі "лумері" (себто номері).

По панах частіше служив Степан, бо в мужиків не сила його була викрепити, а найбільш улюбив нашу невеличку економію, де й люди були свої ж таки селяне, і в теплій невеличкій касарні було в його улюблене місце в запічку, а найкраще було те, що в нашому невеличкому хазяйстві було легко з однієї роботи перейти до другої: було стань за чередника, чи об’їжджчика, а незабаром, гляди, вже й до стайні перебрався, а то вже немов його власна хата: старі коні вітають, пізнають, молодь скоро привикне до його, усі порядки він знає, і його всі знають за найкращого конюха, що пильнує й жалує худоби.

Згодом і на мене переніс свою симпатію Степан через те, що я хоч частенько виїздила, але шикувати не любила.

А Степанові тільки того й треба: везе не везе, попасає, де тільки можна, напуває, придержує на кручах, не гониться вгору, а що вже нарозмовляється досхочу зо мною, а коли я мовчу, то неначе з кіньми.

Де приїдемо, зараз перезнайомиться з чужими конюхами, фурманами та наймитами, назбира од їх усяких новин і знов гайда в подорож. А дорогою тче новим потканням на старій основі свої химерні візерунки.

Раз у чистий четвер – саме паски розчинялися – викликає мене покоївка, каже, що Степан із села прийшов (а він тоді не служив у нас). Викликає, а сама така перелякана, аж біла.

Виходжу, дивлюсь – мара! Степанове гостре обличчя стало ще гостріше, блідий, як смерть, руки й ноги тремтять, волосся настовбурчене.

– Що з тобою?

– Вва-вва… – не може більш нічого промовити, так йому губи трусяться.

– Господь з тобою! Що сталося?

Напоїла його водою, хлюпнула тричі на нього – трохи опам’ятався, наче прокинувсь од сну, та як крикне:

– Пані! Ой, дайте вашу рушницю! Перестріляю іродове насіння! Щоб і не смерділи, прокляті!

Всилу-силу його вкоськала, посадовила та, щоб трохи вгамувався, попрохала зачекати, поки до тіста погляну, – бо знала, що він однаково як божевільний, розмовляти з ним не можна.

Минуло з півгодини.

Вийшла, розпитую (уже трохи притих). Виходить, то баби його дуже гризли, що нема питльованої муки на паску, а як одмовив, що не в

службі, заробити нема де, то гуртом його вибили. Тепер сором не то на людей, а й на рідних дітей глянути.

Узяв пуд муки набір, одніс, сам став ізнов на службу, а на Великдень не пішов до своїх і похристуватись.

І знов почалися наші спільні роз’їзди, а з ними й розмови.

Однієї гарної днини їдемо ми отак до вокзалу. Саме проводи були.

День погожий, пташки щебечуть, береза наче пухом зеленим укрилася, пахне, а небо понад просікою високе-високе, чисте та синє! Дуби ще голі стояли, але попри корінні їх травиця вже густо зеленіла, квіточки рябіли в ній, і так було мило та весело: сміятися, й балакати, й співати хотілося.

Цей настрій одбивався на всіх, що стрівали або переганяли нас, ідучи до обідні або вертаючись з вутрені.

То по правий бік дороги, то по лівий виразно малювалися на зеленому тлі купки молодиць, чоловіків, бабів у святковій одежі.

Зграї дітвори бігали по обох боках дороги проміж стовбурами та кущами. Молодиці, гарно вив’язані квітчастими терновими хустками, несли клуночки та вузлики, чимало й з дітками при пазусі. Дівчата у червоних, як мак, спідницях, вишиваних сорочках, у намисті, у стрічках або й квітках.

Парубки в нових лейбиках, у зелених та картатих поясах, у вишневих кашкетах, просто аж мигтить ув очах, веселі, балакучі.

Одного лиш бракувало – пісні, бо був то ранок неділі, служба в церкві. Одна тільки похмура Степанова постать у сірому лихенькому сіряку псувала ту веселу картину і не тільки тим, що вона мляво

коливалася передо мною сірою плямою, а й тим, що поза її зверхністю я відчувала ще нуднішу, ще темнішу його душевну пляму.

– Ач, подивіться! – звернувся до мене Степан, показуючи пужалном на жіноту. – Бачте, які смутні? Ого все родителів поминали… А поминала б вас лихая година отаким цокотінням! Гаття-но! – зігнав свою злість на конях Степан, хльоснувши з усієї сили батогом. Коні зірвали з місця, помчали просікою, не спиняючися збігли на гатку, бричка заскакала, забряжчала усіма залізячками, я схопилася обома руками, щоб не вивалитися.

Степан засичав і зразу затяг віжки.

– А бодай тебе гатила лихая година! Якщо й на тому світі доведеться так їздити, то нехай йому хрін!

Коні тимчасом пішли підтюпцем, а далі, у піску, й зовсім пристали.

– Чого це ти, Степане, так розсердився? Трохи душі з мене не витрусив! Чим я тобі завинила? – сміялася я.

Степан супився, чмихав, а далі закинув віжки на ріжок передка, застромив батога збоку і ногу одну перекинув через передок, так що лицем обернувся до мене. То був знак, що бесіда мала бути довга.

– А що б ви думали? Ніщо мене так не рве, як ота сліпота! Ну, скажіть мені ви, вчені, освічені, чи й над вами оті забобони мають отаку силу? Щось я цього не помічав, а втім, не знаю… може, й милюся… і хотілося б мені знати, як це у вас…

– Та що саме?

– Та ось оте поминання. Я, бачте, до того, що ось живе чоловік, терпить, грішить, покутує, знов забуває бога й не жалує людей, знов

грішить іще дужче, і ось він умер… Він на цей раз не спокутував гріхів… Зараз жінка, мати, батько у плач, до бога з гвалтом.

– Боже, очисти його! Боже, прости! Боже, прийми його в царство небесне! А ми, мовляв, тобі за це "заплатимо!" (Мужик за все, про все платить!).

Ну, звісно, шкода свого! А туї уже попи й прислухаються: еге, мовляв, грішний-таки ваш Кузьма та Сидір, грішний! Не бачити йому царства небесного, попаде Луциперові під команду, якщо тільки кревні не викуплять його молитвою та жертвою.

І такого тобі наговорять: і геєну-огненну, і скрежет, і плач невгаваючий, і безодню-преїсподню! А бабки ще й дужче стараються, з переляку та з темноти своєї таке вималюють, неначе на власні очі бачили: і ті казани, що смола в їх кипить, і гаки, й сковороди розпечені, і чортів усіляких: рогатих, хвостатих, куцих, – бісів, хапунів, чортенят рябеньких, навіть вила, ті, якими чорти грішників мішають у казані, – усе докладно. Кілька разів слухаю-слухаю та й кину їм межи очі: а звідки ви оте все знаєте? Хто з вас на власні очі бачив? Хіба хто вертався з того світу?

Та тільки й досі ніхто мені до ладу не доказав, одно – лаються дуже! – Степан знов став поганяти коні. Вони зразу підхоплювали, потім швидко приставали та й ішли собі ходою, незважаючи на батіг, що безладно крутився в повітрі: вони знали, що Степанові не до їх, коли він так невлучно махає.

– І от несуть наші баби: паляниці, яблука, мед, хто й чехоню або курку печену – і все те на спасения душі. Кажуть, що як принесеш мисочку в церкву, то в той саме час, як піп харамаркає над нею, – бог і на тім світі становить таку ж мисочку перед душею, і вона тоді їсть, покрепляється. Душа! їсть!! Та чим же вона їстиме, коли вже й зуби, й кишки, та й усе тіло погнило, пропало? І нащо їй їсти, кого покрепляти,

коли трупові вже ніщо не поможе? Н-но, дітки, но! Гат-тя! А ти, лукавий! Ач! – раптом звертається Степан до коней.

– Та чи є пак та сама душа? Як на вашу думку, пані? Як думають розумні люде? Адже ж учені люде багато знають, у їх шкельця такі є, що, яке б там не було дрібне, побачити можна… Он мені хвершал казав про халєру; в крапелинці впіймали і побачили. Їй-богу, ходорківський молодий хвершальчук навіть мені давав дивитись. Каже: "Така малесенька, наче пуголовочок, і з хвостиком", – проте я скільки не тулив око – не побачив – не вмію, а от другі наші, то бачили. Так от, кажу, халєру впіймали ж і ліків до неї добрали, так от чи не вигадали б такого шкла або ще якого начиння, щоб тую душу хоч за самий хвостик уловити або хоч на один миг побачити? Тільки шкода, мабуть! Но, дітки, но, маленькі! Нічого б я в світі так не хотів, як знати, чи є в людині справді тая душа і як вона живе без тіла.

– Не знаю, Степане, цього ні я, ні другі люде!..

– То-бо й ба! Розумні, хитрі люде, всього вчаться, а самого найпотрібнішого й не знають. Усякі прилади повигадували, аби нагодувати, натішити тіло, а от душі – шкода: ніхто не нагодує. Кричить вона, голодна, репетує, шукає шляху, а тут тобі або – "цить" одразу, або виплетуть таке, що тільки малим дітям слухать, а вони самохіть лізуть у ту нісенітницю та ще й другому боронять питати про неї.

Зрушений, змучений, замовк Степан, і довгенько тяглася наша мовчанка. Тільки іволга висвистувала та соловейки заводили. Перед очима пливли зелені картини: чагарники, переліски чергувалися з засіяними галявинами, у вуха лилася разом з весняним вітерцем різноголоса весняна пісня, все заколисувало мене мимохіть, і я кинулася, мало з брички не впала, коли Степан зненацька бовкнув до мене:

– А на мою думку, пані, так: росте-росте корова, чи дерево, чи ось збіжжя (повів пужалном); виросло, виколосилось, красується, половіє –

доспіло. Узяли його скосили, змолотили, змололи зерно, з’їли, солому худобі стравили або спалили – і квит! Усе в гній, у попіл, повернулося! Худобину взяти, от хоч коня: росте, живе, Радіє, працює – зразу – беркиць! – здохло і в гній повернулось.

А де ж те, що в йому росло, раділо, боялось, терпіло? Його нема! Кажуть, у людини душа, а в худоби пара. Ну, добре.

Живе людина: росте, радіє, горує, любить, ненавидить, хитрує, бореться, грішить, молиться – прийшла смерть і – зразу всьому тому край. І нема тієї душі, і ні по чому її розпізнати. Як рослина, що не має в собі нічого, як худобина, що має тільки пару, так і людина: вмерла – і ніякої одзнаки душі її нема. Та чим же людська душа краща, як ота пара з худоби, як оте ніщо з рослини? І там, і тут нічого! Жив ти, любив, боровся, страждав – ото тільки й твого! Жив – був чоловік, умер – стратив разом і тіло, й душу, – нащо ж її тоді поминати? Чого дурити себе, що бог посадить її в раю на дзиґлику та постановить перед нею мисочку? Та й нащо мені той рай, коли в йому така втіха злиденна: мисочка та й годі! У мене тепер душа голодна, правди шукає, одвіту на думку питає, а вони мені "мисочку"…

Одноманітна сумна розмова Степанова закінчилася такою гіркою й гарячою нотою, неначе струна, яка, дуже натягнена, луснула й задзвеніла. їхали далі. І не було в мене жодної думки потішити, ані крихти сили врятувати бідну страждущу душу.

Вокзал був недалечко. Товарний просвистав. Степан торкнув коней, та вони вже й самі насторожили вуха й швидше перебирали ногами.

Трохи не доїхавши станції, Степан раптом спинив їх та якось гарячливо звернувся до мене:

– Засмутив я вас, пані! Але скажіть мені, прошу я ласки вашої: скажіть по правді, як на вашу думку: невже в людини так-таки й нема

душі? Адже ж я ось думаю, я обсягаю думкою весь світ: невже ж думка моя тільки мана й сам я тільки купа маслаків та м’яса? Невже в мені думають ці нікчемні маслаки, це хиряве м’ясо, а не щось краще од їх? Невже…

На станції вдарив дзвінок, розлігся посвист, коні вжахнулись і понесли так, що Степанові треба було з усієї сили взятись за віжки.

Так і не діждав од мене Степан одвіту на болюче питання.

Та й що б я йому одвітила?

1896